Szilágyi Gábor

„Krátkij kursz" Rákosi Mátyásról

Feitl István: *Ki volt Rákosi Mátyás?* Napvilág, 2020

Gyenes Károly 2014-ben bemutatott túrafilm-sorozata, a *Szép szőke szerelmünk, a Tisza* egyik epizódjában néhány perc erejéig a folyó bácskai partján fekvő Adáról is szó esik. A narrátor régi idők országleírásaiból idéz, azután beszél a város „legnagyobb szülöttéről", Szarvas Gábor nyelvtörténész-akadémikusról. Majd hozzáteszi: „Az élet úgy hozta, hogy a város másik híresség ét, az 1892-ben született Rosenfeld Mátyást többen ismerik. Sajnos. De kizárólag az 1904-ben fölvett Rákosi Mátyás néven."[1] Hosszan lehetne meditálni a közbevetett „sajnos" pontos jelentésén. Igen, tartja magát a közvélekedésben az a nézet, amely szerint a történelmi jelentőségnek harmonizálnia kell az erkölcsi nagysággal, de legalábbis kiemelkedő, elismerést érdemlő személyes tulajdonságok meglétével. Tudományosan ez az elképzelés nem igazolható, ellenpéldák sora bizonyítja, hogy egy-egy közösség történetét sokkal kevesebb hős vagy szent befolyásolta, mint az ilyen kategóriába nem tartozók.[2] (Persze mindez csak az idézett szövegrész egyik értelmezése. A „sajnos" interpretálható másként is, nemcsak a történelmi jelentőség iránti kétely kifejeződéseként.) Rákosi Mátyásnak a 20. századi magyar történelmen hagyott lenyomata mindenképpen indokolja, hogy személyéről, életútjáról sokan sokat tudjanak.

Ebből adódik viszont az újabb probléma: milyen kútfőből merítsen, aki megbízható információkra kíváncsi hazánk egykori diktátoráról, annak személyiségéről, életútjáról? Rákosi Mátyásról átfogó, a történettudomány mai sztenderdjeinek megfelelő biográfia (egyelőre) nem áll rendelkezésre. Ennél nagyobb gond viszont, hogy másmilyen sem. Az 1950-es években megrendelésre készült, a személyi kultusz követelményeit magukon viselő hagiográfiák mára nyilván

Szilágyi Gábor (1983) tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala.

1 *Szép szőke szerelmünk, a Tisza*. 16. rész: Távolodó Magyarország. Írta és rendezte Gyenes Károly. Duna TV, 2015. január 15. Az idézet helye: https://youtu.be/xa2t0nyavpg?list=PL4l6quRPyZwMfcXDGtAELMxlzqXXQaBcV&t=407 A letöltés ideje: 2020. július 17.

2 A történelmi nagyság kérdéséről e vonatkozásban lásd mindenekelőtt: Fest, Joachim C.: *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt/Main–Berlin, 1991², Ullstein, 17–25.

használhatatlanok,[3] a Kádár-korszakban pedig alapvetően hallgatás övezte a bukott vezér életútját. A rendszerváltást követően megjelent irodalomból a Pünkösti Árpád által írt életrajzi trilógia emelkedik ki,[4] amely a diktátor 1945 utáni éveit mutatja be, és amelynek rövidített, egykötetes, könnyebben befogadható változata is megjelent.[5] A vállalkozásra némileg rányomja bélyegét a szerző riporteri–szociográfusi habitusa, ezért a könyvsorozat a történészi mércének százszázalékosan nem felel meg. Megjegyzendő továbbá, hogy Pünköstinek nem állt szándékában teljes életrajzot írni, így az 1945 előtti évtizedekre csak néhány oldalt szánt. A hatalomból kiszorult Rákosival több színvonalas publikációban foglalkozott Feitl István,[6] jóllehet nem feltétlenül ez az a korszak a politikus életében, amely a legnagyobb fokú közérdeklődésre tart számot hazánkban. A legutóbbi évek „terméséből" megemlítendő Ungváry Krisztián és Meruk József könyve,[7] amely korábban nem vagy kevéssé ismert dokumentumok alapján törekszik az életút némely epizódjának feltárására, fontos kérdéseket feszegetve, de gyakran elmaradva a szerzők által a problémafelvető passzusokban keltett várakozásoktól.

A történetírói feldolgozás fehér foltjait források közzététele igyekszik eltüntetni. E körben mindenekelőtt a Rákosi-visszaemlékezések publikálása említendő meg, amelyre két ütemben került sor.[8] A Gelléríné Lázár Márta, Feitl István és Sipos Levente értő, gondos szerkesztésében megjelent memoár azóta is gyakran idézett forrásmunka. A börtönévekre vonatkozóan pedig elsősorban a Kolontári Attila és Seres Attila gondozásában kiadott dokumentumkötet érdemel figyelmet.[9]

Az eddigiekből következik, hogy amennyiben az érdeklődő Rákosi Mátyás életútját a maga teljességében szerette volna megismerni, akkor mintegy nyolctíz kötetet kellett volna elolvasnia. Valószínűleg nem elhamarkodott megállapítás, hogy igen kevesen vállalkoznak ekkora erőfeszítésre. Annak érdekében tehát, hogy a Rákosi életéről egy „rövid tanfolyam" (a sztálinista szovjet

3 Történettudományi relevanciájukról lásd Apor Balázs: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai. In *Mindennapok Rákosi és Kádár korában.* Új utak a szocialista korszak kutatásában. Szerkesztette Horváth Sándor. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely, 132–153.

4 Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948.* Budapest, 1992, Európa; uő: *Rákosi a csúcson, 1948–1953.* Budapest, 1996, Magyar Könyvklub; uő: *Rákosi bukása, száműzetése és halála.* Budapest, 2001, Európa.

5 Pünkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa.* Budapest, 2004, Európa.

6 Feitl István: *A bukott Rákosi, 1956–1971.* Budapest, 1993, Politikatörténeti Alapítvány; uő: *A száműzött Rákosi.* Budapest, 2016, Kossuth (A magyar történelem rejtélyei).

7 Ungváry Krisztián–Meruk József: *Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálatai. Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben.* Budapest, 2018, Jaffa.

8 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1941–1956, 1–2.* Budapest, 1997, Napvilág; uő: *Visszaemlékezések, 1892–1925, 1–2.* Budapest, 2002, Napvilág.

9 *A Komintern „védőszárnyai" alatt. Orosz levéltári források Rákosi Mátyás börtönéveiről, 1925–1940.* Szerkesztette Kolontári Attila és Seres Attila. Budapest, 2014, Argumentum (Orosz levéltári források magyarul).

párttörténeti brosúra nyomán: „krátkij kursz") segítségével tudáshoz jutni kívánók ne Nemere István obskurus könyveihez forduljanak, szükség volt egy közérthető nyelvezetű, tömör életrajzi összefoglaló megírására. Erre vállalkozott Feitl István, akinek könyve a Napvilág Kiadó gondozásában jelent meg.

A kötetet fellapozva elsőként a szokatlan forma tűnik fel, a szöveg szedése ugyanis párbeszédes jellegű. Aki erről a katekizmusra asszociálna, amely megfellebbezhetetlen igazságokat kínál, csalódni fog. Feitl maga írja az előszóban (11), hogy voltaképpen a történész önmagával folytatott belső dialógusát szerette volna leképezni ezen a módon. Kétségtelen, hogy az olvasónak is szoktatnia kell magát e megoldáshoz. A könyv olvastán azonban kitűnik, hogy maga a szerző sem tudja teljesen tartani magát a forma követelményeihez. Gyakran esetleges, hogy éppen melyik „énje" szól. A gondolatmenet íve sem mentes a törésektől, ez talán a 26–27. oldalon a legfeltűnőbb. Itt a „válaszoló" Feitl elmondja, mely tapasztalatok távolították a fiatal Rákosit az addig tisztelettel figyelt Németországtól. Ehhez a „kérdező" Feitl hozzáfűzi, hogy milyen kukacoskodó, bürokratikus magatartást tanúsított Rákosival szemben az ottani társadalombiztosítás, a betegsegélyező pénztár. Ismét a „válaszoló" veszi át a szót, ő azonban minden átkötés nélkül az amerikai kivándorlásról, majd a különböző vigalmi negyedekről, illetve Rákosi ilyen irányú tapasztalatairól kezd értekezni. Az összefüggés csupán annyi, hogy továbbra is Hamburg a helyszín – esetleg egykét mondat belefűzésével követhetőbbé lehetett volna tenni az asszociációk áramlásának útját.

A formai megoldás újszerűségén – és részbeni kidolgozatlanságán – túl kitűnik, hogy a szerző két megközelítést használ felváltva annak érdekében, hogy „hősét" a lehető legtöbb oldalról megvilágítsa. Az 1892–1945, illetve 1956–1971 közötti éveket taglaló fejezetek a kronológia elve szerint épülnek fel, míg az előszó, az 1945–1956-os időszak, valamint a zárszó a tematikus elv alapján íródott. Ennek kapcsán vetődik fel a kérdés, hogy mely célközönségnek szól elsősorban a könyv? A közérthetőségre törekvő, tömör stílus és a választott terjedelem egyértelműen az ismeretterjesztés, a laikusok megszólításának célját tételezi. Az 1945–1956 közötti időszakról szóló szövegrész alapján leszögezhető, hogy a közönség valójában a művelt, a korszakról már előzetes tudással rendelkező érdeklődő. A tágabb értelemben vett Rákosi-korszak eseménytörténetéről tájékoztat ugyan az igen részletes és gondos, elismerést érdemlően kidolgozott kronológia (245–279), mindazok számára viszont, akik az egész érával való ismerkedésüket ezzel a könyvvel kezdenék, a tematikus felbontás és a kronologikus értelemben lóugrásokban való haladás nagy kihívást fog jelenteni. A kötetet kezükbe vevőknek ezért ajánlom, hogy az 1945–1956 közötti esztendőkről szóló tudásukat mindenképpen frissítsék fel, mielőtt a vonatkozó fejezetek olvasásába kezdenének.

Az előszóból is meggyőződhetünk arról, ami átsüt a könyv teljes szövegén: a szerző nagyon nagy biztonsággal mozog a Rákosi Mátyásról szóló források és szakirodalom rengetegében. Régóta foglalkozik „hősével", követi a történet-

tudományon kívüli diszciplínák, sőt a publicisztika Rákosival kapcsolatos megnyilvánulásait. Alaptézise nagyjából ennyiben foglalható össze: Rákosi Mátyás is ember volt, jó és rossz jellemvonásokkal, ellentmondásokkal, aki éppen ezért megérthető, akinek életútja, az annak során hozott döntések magyarázhatók, indokolhatók – még ha sok esetben nem menthetők is. A személyiség azon vonásaira, amelyek embertársai többségétől megkülönböztették Rákosit, Feitl szintén igyekszik hihető, elfogadható magyarázatot találni. Egyetértően idézi Ormos Máriát, aki a diktátor deformálódott erkölcsi oldalát a *moral insanity* fogalmával próbálja leírni, a kommunista ideológia reflektálatlan követésének problémájához pedig Hannah Arendt „gondolattalan, de nem ostoba" kategóriája segítségével közelít (9). A tekintélyelvű személyiség jellemzőit vizsgáló frankfurti iskola gondolatai is kitapinthatók Feitl írásában, Erich Fromm is az idézett szerzők között van. A sokoldalú elemzéshez az alapok tehát adottak.

Az Ártatlanság kora címet viselő, a gyermek- és fiatalkorral foglalkozó fejezet – helyesen – módszertani fejtegetéssel kezdődik a forráshiány problémájára utalva. Feitl e dilemmára adott válasza némileg meglepő: noha tudja és ki is fejti, hogy a memoár műfajából adódóan sokban utólagos konstrukció, mégis úgy látja, hogy Rákosi visszaemlékezésének saját magára és szűkebb családjára vonatkozó része megbízható forrás. E megállapítást alapvetően a politikus gyakran emlegetett, igen megbízható memóriájára alapozza – az mégis kérdés marad, hogy bizonyosan azt írta-e le Rákosi, amit gondolt, és ami az emlékeiben élt. A dilemma megnyugtató tisztázása elmarad, a szövegből mégis kiolvasható, hogy Feitl igenis ütközteti a memoár szövegét más forrásokkal, amikor erre lehetősége van. (Feltehetően terjedelmi megfontolások alapján ezekre nemigen hivatkozik – a lábjegyzetekben döntően a visszaemlékezésre tett utalások találhatók, a kötet végi bibliográfia pedig a szakirodalomra összpontosít.)

Az ifjúkor alapproblémája kutatói szempontból mindenekelőtt a „kommunistává válni" kérdése, vagyis annak feltárása, hogyan jut el valaki egy szélsőséges ideológia követéséhez. Feitl hitelesen és lényegre törően rajzolja meg a családi hátteret, kiemelve annak fontosságát a teljes Rákosi-életút szempontjából. Helyesen utasít el minden olyan ideologikus–mitizáló elbeszélést, amely szerint hőse már gyermekkorában szembesült volna a társadalom igazságtalanságaival, innen pedig egyenes út vezetett a kommunizmushoz. A fiatal Rákosi szellemi fejlődése szempontjából kiemelendő egyfelől, hogy már a szülői házból „ellenzéki" (ez akkor a 48-asságot jelentette) örökséget – és lázadói attitűdöt – hozott magával, a későbbiekben pedig lassan, fokozatosan tett magáévá minden új szellemi hatást. Ezek közül a legfontosabb az egyik nagybácsi által közvetített szocialista ideológia, amely aztán 1910 után, a Keleti Kereskedelmi Akadémián végzett tanulmányai alatt válik uralkodóvá gondolkodásában. Feitl azonban utal arra is, hogy külső, köztörténeti körülmények ugyancsak formálták Rákosi világlátását: a szocializmussal az 1905–1906-os közjogi válság „megoldása" miatti csalódása következtében jegyezte el magát, nem is igazán tudatosan, a szélsőség felé pedig – Szabó Ervin tanain túl – az 1912-es „vérvörös csütörtök" kudarca

vezette. Valószínűleg nem Rákosi volt az egyetlen, akit a rendszeren belüli reformok lehetetlenségének tapasztalata vitt a baloldali radikalizmusba.

A Kalandozások kora következett 1912 után – a németországi, majd angliai tapasztalatok tovább távolították Rákosit az „establishment" részévé vált szociáldemokráciától, jóllehet itt ismerte meg a kifejlett szakszervezeti és pártapparátus működését. Ekkor Kropotkint tanulmányozta – vagyis a háború előtt még egyáltalán nem dőlt el, hogy a munkásmozgalom számára ellenszenves „fősodra", a szociáldemokrácia helyett merre keresse a választ. (Érdekes lenne tudni, hogy Németországban megismerkedett-e Rosa Luxemburg radikális baloldali elképzeléseivel, és ha igen, ezek hatottak-e rá – bár lehet, hogy ennek tisztázása a kötet kereteit szétfeszítette volna.)

Az első világháború kapcsán írottak Rákosi személyiségének új vonásait tárják fel, eszerint vonzódott a katonáskodáshoz, érdeklődni kezdett hadi dolgok iránt – a (tartalékos) tiszti kardbojt megszerzését büszkén emlegette utólag is. Figyelmet érdemel még, hogy sem a fronton – ahol „csak az hal meg, aki akar" (33) –, sem a hadifogságban nem fejtett ki politikai aktivitást, és ugyan saját bevallása szerint az 1917-es forradalom után elköteleződött a bolsevikok mellett, 1918-ban hazajutva „tekintete több irányba megy" (37), a „vér" szava és az új meggyőződés keveredett benne – felvetődik a kérdés, hogy mennyire lehetett végleges az elköteleződése? Szilárddá feltehetően 1918 végén, a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásakor vált – de valószínű, hogy inkább a korábban kialakult messianisztikus világlátás táplálta, semmint a lenini ideológia tudatos befogadása (nem derül ki, volt-e egyáltalán leninista műveltsége).

Kommunista önazonossága egyrészt 1918–1919 fordulóján kifejtett sikeres agitátori tevékenysége, majd – kétségkívül – a Tanácsköztársaság alatt megtapasztalt hatalom élménye nyomán szilárdul meg. A kommün 133 napjáról szóló rész világos, közérthető összefoglalót ad, amelyből három tényezőt érdemes kiemelni: egyfelől jó taktikai érzékét – amit elsősorban katonai vezetőként tudott hasznosítani, amikor egyértelmű volt, ki az ellenség –, másfelől zsidó voltának tudatosítását (a Forradalmi Kormányzótanács összetételének alakulása kapcsán), harmadrészt az ekkorra betonszilárdságúvá váló szociáldemokrata-ellenességét. A bukás után talán még Kun Bélát is megelőzve okolja a kudarcért a kommunisták túlzott „megalkuvását" – így számára egyértelművé válik: a munkásmozgalom két ága csak akkor egyesülhet újra, ha a kommunisták az erősebbek (ekkor még biztosan nem sejti, hogy ezt majdan ő fogja levezényelni).

Az 1919–1925 közötti évekről szóló fejezetben találják a „mi lett volna, ha…" kérdés rajongói a legtöbb csemegét, itt ugyanis két történet is olvasható, ami akár Rákosi halálával is végződhetett volna. Az egyik az 1919 végén Ausztriában, a karlsteini várban tartózkodó magyar emigráns kommunista vezetésnek küldött mérgezett torta esete, a másik egy krími tengeri fürdőzés, amely során másoknak kellett őt kimenteniük. Az életet igencsak szerető Rákosi egyértelműen határhelyzetekben találta magát. Ettől függetlenül talán nem elhamarkodott

feltételezés azt gondolni, hogy politikusi életének legmegelégedettebb időszaka lehetett ez a néhány év. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága egyik titkára lett, kiteljesedett benne vélelmezhető embereszménye, a *homo cominternicus*, és megtalálta azt az ideát, amely mellett mindvégig kitartott. Ugyancsak ezt erősíti meg, hogy az életút során egyedül itt beszél a szerző Rákosi baráti kapcsolatairól – Alpári Gyula és Marcel Cachin szerepel név szerint, mindketten a mozgalom funkcionáriusai. Feitl István a megfelelő kritikával ábrázolja Rákosi nemzetközi karrierjét, rámutatva, hogy magatartása – amely egyáltalán nem kizárólag sajátja volt, hiszen teljes mértékben igazodott a Komintern vonalához – mennyire káros volt a munkásmozgalom számára, hiszen mindenütt bomlasztó hatást fejtett ki. (Figyelemreméltó, hogy fanatizmusa és szociáldemokrata-gyűlölete eszerint felülírta jó taktikai érzékét.) Az időszak tárgyalásából talán egyedül a KMP-n belül 1921-ben kibontakozó frakcióharcban, a Kun Béla és Landler Jenő nevével fémjelzett csoportok viszályában esetleg játszott szerepe maradt ki, bár többször olvassuk, hogy Rákosi Kun Béla hívének számított. Egy apró terminológiai probléma, hogy a szerző az „offenzívaelméletről" ír (51), amit inkább „offenzív taktika" vagy „offenzívataktika" néven szokás emlegetni[10] – nem világos, miért adott Feitl István e rövid életű tézisnek elméleti rangot.

A Rákosi-per(ek)ről szóló fejezet szintén közérthető, lényegre törő összefoglalót olvashatunk a könyvben. Elfogadható a szerző okfejtése arról, hogy 1925-ben Rákosi miért vállalta el a magyarországi küldetést – izgalmasabb lenne azonban megtudni, hogy a Komintern vezetése miért engedte el. Nem tudták másutt hasznosan alkalmazni? Vagy netán beletörődtek, hogy a jellegzetes külseje miatt könnyen felismerhető Rákosi a magyar politikai rendőrség közreműködésével a mozgalom mártírjává váljon? Ha igen, a számítás remekül bevált. Ugyanezzel a logikával feltételezhető az is, hogy tudatos döntés volt Rákosit beválasztani 1935-ben a Komintern Végrehajtó Bizottságába – amiről Feitl helytállóan jegyzi meg, hogy valószínűleg lehetetlenné tette kicserélését (73). Figyelemreméltó még, hogy ki támogatta és ki ellenezte Rákosi hazai „bevetését" a mozgalomban. Kun Béla, Pogány József és Alpári Gyula voltak a támogatók – Kunon kívül egyikük sem foglalkozott kifejezetten a magyar párt ügyeivel –, míg a hazai helyzetre Bécsből jobban rálátó Landler Jenő és az itthon dolgozó Weisshaus Aladár ellenezte a döntést.

A börtönévek A konspiráció nagymesterévé tették Rákosit, ami egyfelől vezéri énképének megszilárdulásához, másfelől a benne addig is meglevő bizalmatlanság felerősödéséhez vezettek. A bezártság mindennapjait és a rács mögött létező mikrovilágot meggyőzően mutatja be a szerző. Arról nem tudunk meg viszont semmit, mit gondolt Rákosi a börtönévei alatt Európában

10 Előbbire példa Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése, 1919–1925*. H. n. [Budapest], 1970, Kossuth, 105, utóbbira Kirschner Béla: *A KMP stratégiai vonalának alakulása, 1919. augusztus–1925. augusztus*. Budapest, 1985, Akadémiai, 106.

és a mozgalomban bekövetkezett változásokról – a náci hatalomátvételről, a sztálini tisztogatásokról, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán meghirdetett népfrontpolitikáról vagy akár a KMP hazai szervezeteinek 1936-os feloszlatásáról stb. Akár forráshiány miatt, akár valamely egyéb okból e folyamatok feltárásával és leírásával egyelőre adós maradt a szerző.

1940 őszén mégis ütött a szabadulás órája, Rákosi kiutazhatott a Szovjetunióba. A sztálinizmus mechanizmusaiba neki is bele kellett tanulnia – tragikomikus a hivatalos köszönőlevél fogalmazványairól, az új frazeológia elsajátításának folyamatáról írott rész (74–75). A legkevésbé lezárható kérdések mégis ezzel az időszakkal kapcsolatban vetődnek fel – ezek már nem a „kommunistává válni", hanem a „kommunistának maradni" dilemmájára vonatkoznak. Nem is annyira a lenini, alapvetően racionális levezetésekre építő ideológia Sztálin által deformált, irracionalizált változatához („mi kommunisták különös anyagból vagyunk gyúrva") való alkalmazkodás lep meg – hiszen Feitl leírásában Rákosit már Lenin személye is fanatizálta, tehát a mozgalomhoz való kötődése akkor is erős irracionális vonásokkal telítődött (48–49). Fontosabb az 1930-as évek terrorjához, a kiteljesedett sztálinizmushoz való viszonya, a koncepciós perekben hozott ítéletek, a pártból való kizárások, az internálások kritikátlan elfogadása, meg nem kérdőjelezése (Kun Béla bűnösségét is elhitte).

A második világháború alatt tudatosodhatott Rákosiban – a könyv mintha emellett érvelne –, hogy milyen lehet jövőbeni helyzete. A magyar kommunista emigrációban vitathatatlanul vezető szerepet töltött be, ez azonban vajmi keveset jelentett a szovjetek, mindenekelőtt Sztálin viszonylatában. Egyetlen érdemi döntésben mutatható ki Rákosi szerepe, a hadifoglyokból toborzandó magyar légió felállításának meghiúsításában – ezt Feitl azzal magyarázza, hogy a Horthy-ellenesség meghatározóbb volt számára, mint a németellenesség (93–94). A jó taktikai érzéket mintha újfent elnyomták volna egyes zsigeri érzések.

A következő hét fejezet – összességében a könyv legterjedelmesebb része (97–188) – az 1945–1956 közötti éveket tárgyalja. A szerző is tudja, hogy „lépésről lépésre fel van térképezve" ez az időszak, hogy „hallatlan mennyiségű forrás van, amit a szakemberek közzétettek és feldolgoztak" (11), ezért is vált nézőpontot. Egyes tematikus részkérdésekre összpontosít elemzésében, így próbálván újat mondani Rákosi személyiségéről, annak alakulásáról. Módszere az egyes problémák részletes elemzése, mert ha a „sommás válaszok" ismertnek is tekinthetők, „a részletek azonban nem érdektelenek" – vallja (111). Az előszóban írottak ismeretében furcsa viszont, hogy Feitl 1945-nél vonja meg a cezúrát, hiszen korábban mindazon szerzőkkel vitatkozott, akik „olykor még ki is terjesztik [Rákosi] hatókörét vissza, egészen 1945-ig – véleményem szerint már megalapozatlanul" (8). Akkor miért itt kezdi a tematikus elvű tárgyalást?

A vonatkozó fejezetek címe sorrendben: A hatalom szerelmese; Hazafiatlan magyar; A zsidókérdés; A Rajk-per; A személyi kultusz; A rettegő Rákosi; A riválisok. A kronológiai elv jelenléte mellett tanúskodik, hogy e fejezetek közül az elsőben tárgyalja a szerző a koalíciós partnerek elleni harcot és a kommunisták

kizárólagos hatalomra jutását, míg az utolsóban elemzi Rákosi 1956-os bukásának közelebbi körülményeit. A címek egyébként magukért beszélnek, valószínűleg tényleg ezek a Rákosi személyét érintő legfontosabb, a vizsgált időszakban létezett problémák. Az elemzés alapvetően kettős keretben zajlik – nem meglepő módon –, egyfelől a magyar belpolitika dimenziójában, másfelől pedig a szovjetek, Sztálin és helytartói irányában. Feitl olvasatában Rákosi hatalma csúcsára „befelé" Nagy Ferenc emigrációba kényszerítésével, a „szalámi-taktika" sikere utánra ért el (ennek tanújeleként az 1947. júniusi központi vezetőségi ülésen elmondott referátumára hivatkozik), míg a nemzetközi mozgalomban ugyanez a Rajk-per után következett be, amit a Sztálin 70. születésnapjára rendezett ünnepségeken neki jutó díszhely szimbolizált. Ekkorra elért sikerei, a hatalom élménye minden bizonnyal alakította személyiségét. Másfelől Feitl amellett érvel, hogy „1945-től kisebbségi komplexusa van" (125) – bár nem fejti ki, hogy kivel, kikkel szemben –, amelyet kompenzálni akar, ennek mértékét azonban gyakran eltúlozza. A „hogyan lehet mindezt bírni" kérdésére adott válasz (108–110) alapvetően banális, eszerint a hatalomban, a mozgalomban elért siker érdekében a személyiség deformálódásának elfogadása mindenekelőtt az ideológiai formulákban rejlő önfelmentésre, a részben elhitt kultuszra vezethető vissza.

Hasonlóan banálisnak tűnhet mind a nemzeti kérdésben, mind a zsidókérdésben tanúsított magatartás magyarázata. Előbbit illetően Feitl a külpolitikai arénára, a szomszéd népek kommunista pártjaival folytatott, ki nem mondott rivalizálásra összpontosít, azt keresvén, vajon Rákosi akarta-e és tudta-e képviselni a magyarság érdekeit. Nem meglepő módon arra jut, hogy sem Sztálin, sem a csehszlovák, sem a román vezetés nem volt nyitott effajta kísérletezésre, amiből Rákosi értett – amikor pedig őt kezdték el nacionalista jelzővel illetni, meg is ijedt. A nemzeti kérdés más dimenzióiból Feitl néhány szóval kitér a „sportnagyhatalommá válás" gondolatára (126) és más szimbolikus aktusokra (új himnusz kérdése stb.), amelyek közül igazán az 1948-as centenáriumi ünnepségsorozat elemzése hiányzik. A zsidókérdést illetően a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy Rákosi számára a Lenin által is megtestesített *homo cominternicus* volt a mérce, aki számára a nemzetköziség az igazán fontos, és nem a származás. Minden zsidó- vagy „kozmopolita"-ellenes fellépés kapcsán „Rákosi mindig a társadalomban meglevő antiszemita fertőzésre utalt […], vagy Sztálin utasítására" – „bár tudta, hogy ez ellentétes Lenin intencióival" (133). Mindez tehát egy korábbi kérdésre, a „kommunistának maradni" problémájára utal vissza: hogyan tarthat ki egy ideológia mellett, amelyről tudja, hogy a számára elfogadható változata súlyosan deformálódott? Így viszont azt sikerült elérni, hogy a Magyar Kommunista Párt a „zsidók és kisnyilasok pártja" minősítést kapja, amely antiszemita pogromokért is felelős. Mind a nemzeti, mind a zsidókérdésben Feitl ott keresi a választ – helyesen –, hogy Rákosi végig igaznak vélte a kommunista ideológia tételeit: egyfelől „hisz a birodalmi kohó erejében" (125), ami meglepő egy olyan embert illetően, aki megélte az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, és arra utal, hogy ennek valóban csak osztályszempontokból kifejthető

indokokat tulajdonított. Másfelől, az antiszemitizmus elevenségének alábecsülését illetően pedig a dimitrovi – vagyis a rasszizmust mint definíciós elemet nem tartalmazó – fasizmusfogalom követésében lelhető meg a magyarázat.

A személyi kultusz kifejlődése, a mintakövetés leírása helytálló. Problémás viszont a szerzőnek az az okfejtése, amellyel a Rákosi- és a Horthy-kultuszt hasonlítja össze (156–158). Tézise szerint a kormányzó két háború közötti kultusza erősebb volt, mint Rákosié 1948 után. Furcsa, hogy Feitl nem vesz tudomást arról a tényről, hogy Horthy kultusza nem volt az egész társadalomra kiterjedően kötelező – működhettek olyan pártok is Magyarországon, amelyek kifejezetten nem a Horthy-kultusz talaján álltak. *Magyar írók Horthy Miklósról* című kötetről sem tudni, amelyben Kosztolányi, Babits, József Attila vagy Juhász Gyula tisztelgett volna a kormányzó előtt. Ami pedig a Horthy személyének büntetőjogi védelmére vonatkozó érvet illeti, vagyis hogy ez Rákosi esetében „nehezen képzelhető el" – ennek Feitl maga mond ellent könyve 10. oldalán, amikor plasztikusan kifejti, mi minden járhatott egy Rákosiról szóló politikai vicc elmondásáért az 1950-es években. Ezek alapján mindenképpen a kultuszról kifejtett tézis felülvizsgálatát ajánlanám a szerzőnek.

A rettegő Rákosi című fejezet tárgya a félelem mint motiváció. Ennek genezisét – noha a szerző megemlíti a majdani diktátor gyermekkori félelmeit is – hitelesen az 1940 utáni szovjet valóság tapasztalatában ragadja meg Feitl. Olvasatában Rákosit kettős félelem mozgatta 1945 után: egyrészt a „reakciótól", egy esetleges jobboldali fordulattól tartott – ugyanis elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy a kommunistákkal szembehelyezkedő magyar kormányzat ne fehérterrorral kezdje uralmának alátámasztását –, másfelől rettegett a szovjetektől. A két félelem egymáshoz való viszonyáról nem ír a szerző, ám az, hogy Rákosi 1945–1948 között igencsak szabadon mozgott a magyar fővárosban, majd a Togliatti elleni merényletkísérlet nyomán a biztonságra figyelmeztető Sztálin-levél után bezárkózott és lett egyre rettegőbb (megerősített budai villa, bunker a belvárosban stb.), mintha amellett szólna, hogy Moszkva akaratától jobban tartott, mint a hazai antikommunistáktól. A fenyegetettségtudat reális voltáról érdekes okfejtést tartalmaz a könyv, az viszont nem világos, hogy a társadalomban uralkodó általános rettegés és a Rákosit mozgató félelem (169–170) között milyen viszonyt lát – pl. volt-e ok-okozati összefüggés közöttük.

A riválisok és A Rajk-per című fejezetek között is kitapintható némi ellentmondás. Az előbbiben röviden jellemzi a szerző Rákosinak Demény Pálhoz, Weisshaus Aladárhoz, Gerő Ernőhöz, Nagy Imréhez és Kádár Jánoshoz fűződő viszonyát. Az utóbbiban mégis azt írja, hogy ha a szovjetek nem akadályozzák meg benne, Farkas Mihállyal és Péter Gáborral számolt volna le egy újabb politikai perben (1953 elején erre részben, Péterrel szemben lehetősége is nyílt). Miért akart volna velük leszámolni, ha nem látott bennük riválist? Az 1950-es évek elejének hatalmi konstellációit jól ábrázolja a szerző, a kronológia elvéhez pedig a Nagy Imréről, majd a Kádárról szóló részben vissza is tér, hiszen itt az 1953 és 1956 közötti évek történéseit elemzi.

A következő négy fejezet (Száműzetés; Visszatérni! De milyen áron?; Bűnhődés; Vég-játék; 189–218) ismét a kronológia elvét követi, és alapvetően Feitl István korábbi publikációinak gondolatmenetét ismétli meg. A belőlük kirajzolódó Rákosi-kép az előzmények ismeretének hiányában akár imponálónak is nevezhető, amennyire a bukott diktátor ragaszkodik saját álláspontjához a kádári magyar és a hruscsovi, majd brezsnyevi szovjet vezetéssel megvívott konfliktusában.

A Zárszó helyett: nyelv és karakter címet viselő utolsó fejezet okfejtései közül a jellemrajzok érdemelnek különösen figyelmet. Kortársak, így Landler Jenő politikai ellentét által determinált portréja után a grafológia, a pszichológia (a Kozmutza Flóra által felvett Rorschach-teszt) és a történeti szociálpszichológia eszközeivel készült személyiségrajzokat ismerteti. Ezt követően pedig hozzálát egy saját portré felvázolásához, a történettudományos módszer erősségeire és gyengéire egyaránt rámutatva. A történetiségre, azaz a külső és belső tényezők befolyásolta fejlődésre, változásra hangsúlyt helyező kutató nem tud néhány mondatos, szükségszerűen statikus (cserébe az egész életútra kiterjedőnek vélt) magyarázattal szolgálni. A belső és külső tényezők személyiségfejlődésre gyakorolt hatásában az arányok helyes meghatározása szintén fontos probléma. A szerző gondolatmenete, amelyben a Rákosi személyes tulajdonságai mellett az erőszak 20. század első felében tapasztalt eszkalálódását és ennek az egyes emberre kifejtett hatásait hangsúlyozza (243), elfogadható, mégis hozzá kell tenni, hogy akkoriban is csak az emberiség néhány tagjából lett véreskezű diktátor…

Végigtekintve a könyvön, ki kell emelni a közérthetőségre törekvő, szakmailag mégis adekvát nyelvezetet. Feitl István jól ötvözi a hosszú távú trendek vázolását a sztorizó, anekdotázó előadásmóddal – úgy, hogy a kitérők egyike sem válik öncélúvá, az arányok is végig megfelelőek. A párbeszédes forma tökéletlen megvalósítására korábban már utaltam. Ettől függetlenül jól olvasható a szöveg, ami bizonyosan a gondos szerkesztésnek is köszönhető. Annál meglepőbb néhány terminológiai hiba, így az 52. oldal szerint Rákosi 1922-ben lett a Szovjetunió Kommunista Pártjának a tagja – noha ezt a nevet a párt csupán 1952-től viselte; a 169. oldalon a KGB-ről van szó 1949-ben, jóllehet 1954-től hívták így a szovjet állambiztonsági szervet. Ezeket, illetve néhány nyilvánvaló elütést az új kiadásban – amennyiben lesz – mindenképp javítani kellene.

Feitl István munkája a tárgyalt problémáktól, ellentmondásoktól függetlenül elismerést érdemel, a könyvet biztosan sokan fogják haszonnal forgatni, ha Rákosi Mátyás életútjának egy-egy dilemmájára, részkérdésére keresnek történészi választ. A kutatás mégsem állhat meg itt, hiszen a *Ki volt Rákosi Mátyás?* alapvetően megmarad a „krátkij kursz" keretei között. Bízzunk benne, hogy Feitl István érez magában kellő elszánást egy teljességre törekvő (netán több kötetes) történészi Rákosi-biográfia megírására – e kötete is tanúbizonyság rá, hogy birtokában van minden ahhoz szükséges előismeretnek.